

Három mérföld a Fok vize mentén

A tihanyi apátság Losta birtoka és Somogy megye északi határa az Árpád-korban

NÓGRÁDY ÁRPÁD

Az Árpád-kori Magyarország egy-egy megyéjének történeti földrajzi feldolgozása leginkább egy nagy méretű kirakós összeállításához hasonlít.¹ Különösen igaz ez akkor, ha munkánkhoz az összes térképet is mi magunk készítjük el — ezek közül is elsőként a megye településhatáros alaptérképét —, mivel az egyesével megrajzolt településhatároknak köszönhetően a megye területe így munkánk első percétől kezdve egy sok száz darabos puzzle-ként fog bennünk rögzülni. Ezután voltaképp a kirakós minél teljesebb, azaz részletgazdagabb és pontosabb összeállítása, valamint egyes darabkáinak adatokkal való feltöltése lesz a feladatunk. Munkánk egyik igen érdekes vonása, hogy kirakósunk elemszáma az eredeti játékkal ellentétben nem marad állandó, épp ellenkezőleg, folyamatosan bővülni fog, ahogy a feldolgozás előrehaladtával az újkori településhatárok között egyre több és több elpusztult középkori falu és kisbirtok nyomára bukkanunk, s közülük jó párnak az egykori határát is rekonstruálni tudjuk. (Az elemszám-növekedés természetesen nemcsak a településeket érinti, hiszen a megye településein túl, többek közt a megye kialakulását, egyházas helyeit és úthálózatát, természetföldrajzi és birtokviszonyait is rekonstruálni kívánjuk. Ennek megfelelően kirakósunk elemeinek száma a feldolgozás végére óvatos becsléssel is eléri a több ezret.) Puzzle-ünk kirakásának természetesen nincsen kőbe vésett „menetrendje”, a munkához többféleképpen is hozzáláthatunk, ám a játékot, az elemek szétválogatásán túl, többnyire érdemes a megfejtendő kép keretét alkotó apró darabok összeállításával elkezdni. Somogy Árpád-kori topográfijának rekonstruálásához legalábbis célszerűnek tűnt ekképpen, vagyis a „keret” összeállításával nekilátni. Azt, hogy milyen eredménnyel, az alábbiakban a megye északi határszakaszán keresztül ismertetem. Mielőtt azonban a szorosán vett téma tárgyalásába fognék, tekintsük át, mit írt kézikönyvsorozata vonatkozó részében CSÁNKI

¹ A középkortörténész munkáját elsősorban Engel Pál szerette egy puzzle kirakásához hasonlítani. A hasonlat — az adatok területi alapon történő feldolgozásának követelménye miatt — leginkább a történeti topográfiai munkák lényegének szemléltetésére alkalmas.

DEZSŐ a megye határaitól, illetve hogyan ábrázolta Somogy kiterjedését digitális birtoktérképének megfelelő szelvényén ENGEL PÁL.

Lássuk először Csánkit! „Nagyjából a XV. században is azt a területet foglalta el, amelyet manapság. Keleti határán azonban Sziget várát és városát olykor Baryamegyéhez is számították; odább északra pedig a Kapos mentén a Berki és Baté vidékétől északra Török-Koppányig terjedő hosszas kúp alakú területet Tolnamegyéhez. Viszont délnyugaton a Murán túli Légrád, még előbb, főleg az Árpádok korában pedig a Dráván túli mai Körös és Belovár megyéből egész vidékek Somogymegyéhez tartoztak.” (Cs. 2: 567).

A leírásból kitűnik, hogy CSÁNKI a megye északi, Somogy Veszprémmel határos szakaszáról munkájában egy szót sem ejtett, s ha művét a határszakasz két oldalán fekvő településeknél is fellapozzuk, akkor azt is valószínűsíthetjük, hogy a határszakaszról azért nem írt, mert azt lényegében az Árpád-kor vége óta változatlanok tartotta, és a Somogyhoz tartozó Fok település kivételével a mai Siócsatorna ösét, az Árpád-korban *Fok*, illetve *Sár* néven emlegetett vizet tekintette Somogy és Veszprém megyék közös határának.² CSÁNKI tudása és szakértelme közel 130 év távlatából is elvitathatatlan, így véleményét akár nyugodtan el is fogadhatnánk, ha bármely, az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza könyvsorozat részeként feldolgozni kívánt megye munkálatai kapcsán ne volna alapelv, hogy a feldolgozás kizárólag primer forrásokból történhet.

Lényegében a CSÁNKI által rögzített helyzetet mutatja be ENGEL birtoktérképe (2001). ENGEL, bár részben CSÁNKIra támaszkodott, ugyanakkor rengeteg új adatot is felhasználva készítette el térképét, amely CSÁNKIhoz hasonlóan Fok település kivételével a Sió vonalát jelölte meg Somogy és Veszprém közös határának. A vonatkozó határszakasz két oldalán ENGEL tizenkét települést jelöl. Ezek a Balatontól kezdve a somogyi oldalon a következők: *Fok*, *Kiliti*, *Jut*, *Maros*, *Potoly*, *Sárkomár*, *Kapurév*, *Oroszi*, *Hídvég*; míg Veszprém felől az alábbiak: *Szabadi*, *Maros*, *Kustyán*.

A birtoktérkép érintett részletét átfutva azonnal szembeötlő egyrészt az, hogy azon két, CSÁNKI által említett és a vonatkozó határszakasz környékére lokalizált település, *Irög* (*Iruc?*) (Cs. 2: 614) és *Sövény* (Cs. 2: 641) nincsenek feltüntetve; másrészt pedig az, hogy a Fok vízének két oldalán, egymással szemben — mintegy leképezve CSÁNKI szövegét, amely Somogy megyénél és Veszprém megyénél is

² A Tihanyi alapítólevél mellett *Fok* néven említi az apátság javainak Szent László neve alatt kelt hamis összeírása, II. Andrásnak az alapítólevelet 1211-ben megújító nagy birtokösszeírása és Dénes nádor 1238. évi oklevele (DHA. 1: 150 és 283, PRT. 10: 516 és 759). *Sár* néven, úgy látszik, Kilititől keletre kezdték el nevezni: így szerepel például Sövény (1265: HOkl. 44), Ádánd (1279: ÁÚO. 12: 275) és Kustyán (1336: A. 3: 246) határjárásaiban. 1343-ban Hídvég közelében *fluvium Fuksara* alakban is felbukkan: DL 3562 (kiadása: A. 4: 304–305, apró tollhibával *Suksara* néven). Lényegében a víznév körülírása szerepel 1250-ben: *transit lutum que venit de Fuk* (RegArp. 927). *Foksár* néven hozza WEISZ BOGLÁRKA (2013: 216).

beszámol *Maros* faluról (Cs. 2: 627 és Cs. 3: 241) — két *Maros* nevű település szerepel; ugyanakkor a CSÁNKINál szintúgy Somogy megyeiként és Veszprém megyeiként is megadott *Kustyán* falu (Cs. 2: 623 és Cs. 3: 240) — talán CSÁNKI figyelmeztetését követve — kizárólag veszprémiként lett felvéve; *Sárkomár* pedig, amely ENGEL megállapítása szerint a mai Mezőkomárommal azonos, valami oknál fogva a somogyi oldalra került át. Megalapozatlan dolog lenne akár CSÁNKI DEZSŐ kézikönyvein, akár ENGEL PÁL birtoktérképén a fenti sajátságokat következtetlenségként, esetleg hibaként értelmezni és azokat számonkérni. Nem pusztán azért, mert hibátlan munka nincs, és hibákra vadászni mindig sokkal egyszerűbb, mint valami újat alkotni, hanem mert egyáltalán nem biztos, hogy egyikét elkerülhetetlen tollhibán túl valóban tévedésekről van szó. Egyrészt, mert nem állíthatjuk, hogy a szerzők által mérlegelt összes körülménnyel tisztában lennénk. Másrészt és mindenekelőtt, mert a két szerző a késő középkori Magyarország településeiről és birtokviszonyairól kívánt áttekintést adni, s jöllehet számos korai adatot közölnek, s ekképpen alkotásaik a korai századok megismeréséhez is jó kiindulópontul szolgálnak, mégis, egyikük munkája sem Árpád-kori történeti topográfia. Magyarán, akkor járunk el helyesen, ha eredményeiket kizárólag az anyaggal való ismerkedésnek tekintjük, és Somogy késő középkori határaitól szerzett ismereteink birtokában inkább lépésről lépésre igyekszünk a határszakasz Árpád-kori előzményeiről minél többet megtudni. A feladat önmagában is érdekes, s különösen vonzóvá teszi, hogy a határszakasz egy része, nevezetesen a *Fok* és környéke, a tihanyi apátság birtokában volt, és már az illusztris 1055. évi Tihanyi alapítólevélben is szerepel.

1. A Fok környéke és Losta birtok

Az alapítólevél az apátság Fok környéki birtokáról alig árul el valamit, így bizottsággal csak annyi állítható, hogy az itteni révet — minden bizonnyal a Fokot Tihannal összekötő révről van szó — I. András a monostornak adományozta, és a Balatonból kilépő *Fok* nevű patak közelében is adott az apátságnak még valamennyi, a jelek szerint a patak mindkét partjára kiterjedő földet. E föld nagyságáról — jöllehet királyi adományról lévén szó aligha lehetett jelentéktelen — az alapítólevél semmit nem közöl. A szöveg alapján mindössze annyi tekinthető biztosnak, hogy a Balaton déli partja mentén kanyargó nagy út az apátság földjén vezetett át, és az úton közlekedőket a *Fok* vízen történő áthaladásukban nemcsak gázló segítette, hanem már a 11. század közepén is híd szolgált; vö. 1055: „Est et portus super lacum eundem similiter pertinens. Rivulus namque, qui dicitur *Fuk*, fluens de prefato lacu, habet super se locum, in quo transitus est populorum aliquando per pontem, sepe etiam per vadum, et hic ibi pertinet” (DHA. 1: 150, DF 208368). Hasonlóképp bizonytalanság övezi azt a kérdést is, hogy a Fok környékén számolhatunk-e településsel az Árpád-korban? A kételynek azért

kell hangot adni, mert a Foknál szedett hídvám, noha hiteles oklevelekben többször is szerepel (pl. 1257: ÁÚO. 2: 280, 1276: DF 200694; vö. WEISZ 2013: 162–163), magának Fok falunak 1301 előtt semmi nyoma. Éppúgy nem említi az apátság javainak II. András parancsára 1211-ben történt részletes összeírása (PRT. 10: 502–517, DF 208376), ahogy Tihany birtokainak 1267. évi pápai megerősítése sem (PRT. 10: 525–528). Felsorolja ellenben *villa Fuk* alakban az alapítólevél hamis (az eladományozott birtokokat az eredetnél jóval részletesebben és összetéveszthetetlenül a későbbi századokban szokásos megfogalmazással tárgyaló) párja (DHA. 1: 154–156, DF 208370), és az apátság javainak Szent László nevére kiállított, ám a lovagkirály korára nézve úgyszintén kiáltóan hamis összeírása (DHA. 1: 282–285, DF 248764 és DF 207508). A két koholmány GYÖRFFY GYÖRGY megalapozott véleménye szerint a 14. század második negyedében, illetve 1324 körül készült (1968, valamint DHA 1: 153–154 és 281–282), ami annyit mindenképp elárul, hogy a település legkésőbb I. Károly uralkodása idején már létezett. Egy település első említését — néhány kivételes esettől eltekintve — akár évszázadokkal is megelőzhette a létrejötte, Fok falu esetében pedig — amely már 1250-ben vámhelyként tűnik fel, de talán már a 11. században is az volt (WEISZ 2013: 162–163) — különösen indokolt az első említést pusztán *terminus ante quem*-ként értelmezni (a *Fok* név korai történetéhez lásd HOFFMANN 2010: 56–60). Nem is kell a források között hosszasan keresgelnünk, többek közt a fent említett néhány oklevél is a település kora Árpád-kori, de legalábbis a tatárjárást jóval megelőző létezése mellett érvel, igaz, talán nem pontosan úgy, ahogy első pillantásra várnánk.

A legkorábbi hiteles, írott forrás, amely megalapozni látszik a gyanút, hogy a későbbi századokban *Fok* néven ismert település valóban Árpád-kori lehet II. András 1211. évi, a tihanyi apátság alapítólevelét megújító oklevele. Az utókor nem lehet elég hálás, hogy a király nem egyszerűen átíratta és megerősítette, hanem a korábban tihanyi apátként szolgáló Uros kérésére szabályosan ki is vizsgálhatta, hogy pontosan mit is ajándékozott el I. András. A feladattal Győr nembeli Pat nádort és a kancellárt, Tamás veszprémi prépostot bízta meg, és a fennmaradt oklevél tükrében bátran állítható, a két megbízott kitűnő munkát végzett. Az persze szinte bizonyos, hogy az ország rangja szerint legfontosabb arisztokratája és a kancellár nem személyesen barangoltak faluról falura heteken át, hanem néhány megbízható emberüket küldték, nyilván a hatalmukat tükröző katonai kísérettel. Ők aztán az oklevélben is előadott királyi parancsnak maradéktalanul eleget téve az apátságnak az alapítólevélben megnevezett összes birtokát felkeresték, s a helybeliek és a szomszédok bevonásával mindenütt szabályos vizsgálatokat végezve a tihanyi apátság szolgálatában álló összes jobbágyot, udvarnokot és mindenféle kondicionárius népet szolgálatuk megjelölésével, háztartásonként összeírták. Végül, ahol kellett, ott vagy az apátság birtokában álló föld nagyságát adták

meg ekealjban, vagy jelentősebb földterület, illetve önálló birtok esetén annak határát is bejárták, és a határjeleket feljegyezték. Számunkra kivált érdekes, hogy az apátság Fok mellett fekvő földjéről, amelynek nevét *Lusta* alakban rögzítették, külön is fontosnak tartották megjegyezni, hogy az tartozékaival együtt az alapító király adományainak egyike, és azokkal a határjelekkel kerül jegyzékbe, amelyekkel egykor a Szent Ányos-egyháznak András király engedte át; vö. 1211: „concessit rex Andreas felicis memorie ecclesie Beati Aniani predium, quod vocatur Lusta cum suis apendicis [...] hiis metis traditum predium confirmare decrevit.” (PRT. 10: 516).

A szóban forgó birtok határai az alábbiak szerint alakultak.³

„(1.) A határ a Balatontól indul, onnan, ahol a Fok nevű patak a tóból kilép, s a kifolyótól kezdve a teljes terület az egyházé; (2.) innen dél felé tart és Lustah faluhoz ér; (3.) majd körüljárja a szigetet, amelynek teljes területe az egyházé, a malomállításra alkalmas helyeket is ideértve; (4.) ezután a patak mellett, a keleti oldalon, a falu közelében András király földhalom-határjele következik, amelyen egy kő van; (5.) innen az úttal tart a [birtok] keleti oldal[á]hoz, András király hegyéhez; (6.) majd három földhalom-határjel érintésével tart észak felé, és a Balaton mellett egy földbe mélyedő sziklatömbhöz ér; (7.) innen tovább egy, a Fehérvárra vezető régi út mellett álló másik, földbe mélyedő sziklatömbhöz tart; (8.) ezután két földhalom-határjel érintésével a [birtok] déli oldala felé halad és egy kőhöz megy; (9.) végül, ismét a nyugati oldalra megy, és ott a patak mellett egy felállított kő jelzi a határt. — Mindaz, amit a fenti határok kijelölnek — akár halászóvizek, akár rétek — ellentmondás nélkül a tihanyi apátság birtokába mentek át.” (PRT. 10: 516).

A határjárás jól láthatóan egy közvetlenül a Balaton mellett, a Fok vizétől északra fekvő birtokot ír le, így a tihanyi apátság 1211-ben *Lusta* ~ *Lustah* alakban felbukkanó prédiума mögött nagyjából az újkori Siófoknak a Fok bal partján fekvő részét fedezhetjük fel. Ugyanakkor az is bizonyosnak látszik, hogy az Árpád-kori *Lusta* határa nem lehet azonos az első kataszteri felmérés szerinti Siófokéval.⁴ Mielőtt azonban megpróbálnánk a határjárás legalább néhány pontját azonosítani, fussuk át a birtokot említő okleveleket, hátha találunk olyan információt, amely segíthet minket a lokalizálásban. Az első ilyen pontra Tomaj Dénes nádor somogyi és zalai települések egyházi tizede ügyében a pannonhalmi apátság javára meghozott 1238. évi ítéletlevelében bukkanunk, ahol a nádor a *Fok* vize mellett két *Lusta* nevű falut is említ; vö. „villarum [...] iuxta fluvium *Fuk* existencium

³ A fordítás a könnyebb olvashatóság érdekében nem követi szikár pontossággal az eredeti szöveget, valamint néhány határjel esetében a latin fogalmakat értelmezve adom vissza. A zárójelben megadott számok a leírás tagolását követik, egyúttal a mellékelt térképen jelzett határjelekre utalnak.

⁴ MNL OL S 78 — 294. téka — Siófok — 1–22. A térkép elérhető a <https://maps.hungaricana.hu> oldalon: Dorf Sió Fok in Ungarn, Oedenburger Distrikt, Veszprimer Comitatus 1858.

[...] et duarum nomine *Lusta*” (PRT. 1: 759–760, DF 206979). A másodikat IV. Kelemen 1267-ben kiállított, az apátságot javaiban megerősítő oklevelében találjuk, ahol a birtok szigetként és *Losta* néven tűnik fel; vö. „insula(m), que appellatur *Losta*” (PRT. 10: 526). A harmadik az 1324 körül készített hamis Szent László-féle összeírás, ahol *Lostá*-t egyrészt ismét faluként nevezik meg, ráadásul *Fok* faluval együtt szerepel; vö. „villa *Lusta* cum insula iuxta *Fok* cum molendinis, eadem villa *Fok* cum teloneo”, másrészt az összeírás, mely nem mellesleg két *Turuk* nevű faluról számol be, *Fok*, *Lusta* és *Turuk* falvak együttesen leírt határát a minket érintő szakaszon a következőképpen rögzítette: „[a határ] a Balatontól indul, Szabadi falu közelében megy tovább, s dél felé tartva egy hegyhez ér, a hegytetőn nyugatnak fordul, s a Fok vizéhez fut le, majd a vizet átszelve Kiliti falu közelében halad el” (DHA. 1: 283; az apátság *Turku* ~ *Turuk* birtokára részletesen lásd HOFFMANN 2010: 68–73). Az összeírás végül közli, hogy a lejegyzett határokon belül a réteket, vizeket, nádasokat és a malomhelyeket is ideértve minden föld az apátságé; vö. „Quicquid infra hec, quecumque loca in terris cultis et incultis, molendinis, arundinetis, piscationibus procul dubio ad dictum cenobium pertinent” (DHA 1: 283; vö. még PRT. 10: 497–498). Végül a tihanyi apátság egy újabb hamis oklevelét, I. Lajos király fiktív parancsára végre nem hajtott 1358. évi, az apátság javára történő, határjárással egybekötött iktatását kell megemlíteni. Ebben a birtokok között már szerepel *Fok*, ellenben nem találkozunk *Lostá*-val. Az iktatáshoz mellékelt határjárás pedig gyakorlatilag megismétli az apátság földjeinek a hamis Szent László-féle összeírásban szereplő, a Balatontól a Fok vizéig Szabadival határos voltát (PRT. 10: 557, DF 208392).

Mindezek ismeretében most már megpróbálhatjuk a rendelkezésünkre álló információkat topográfiailag is értelmezni. A tihanyi apátságnak egy *Lusta* ~ *Lustah* ~ *Losta* nevű, már I. András korában is pontos határokkal kijelölt birtoka feküdt Somogy és Veszprém megyék határán, a Fok vizétől északra, amelyet minden bizonnyal legjellegzetesebb földrajzi ismertetőjegye alapján az apátság birtokainak 1267. évi pápai megerősítése szigetként határozott meg. A birtok 1238-ban már két falunak adott otthont, mindkettőt *Lusta* néven említik, az alapítólevél II. András-féle megújítása pedig azt is valószínűsíteni engedi, hogy a két falu közül legalább az egyik egy, a Fok vize mellett létrejött szigeten feküdt. E sziget a II. András-féle oklevélben olvasható határjárás alapján azonosíthatónak látszik a második és a harmadik katonai felméréseken Siófoktól délkeletre fekvő szigetszerűen ábrázolt földrajzi hellyel (MKFT. XXVIII/55–56. szelvények, illetve HKFT. 5260/1–2. szelvények). Hogy a következtetés helytálló lehet azt az első kataszteri felmérés is alátámasztja, amely a kérdéses helyet *Szigeti* néven ismeri. Jóllehet a kataszteri felmérésen Siófok *Szigeti*-ként meghatározott határrészei bizonyosan nem fedik le a II. András parancsára bejárt prédiум, *Lusta* területét, az 1267. évi, a teljes birtokot egyetlen szigetként láttató megnevezés nagy valószínűséggel mégsem tekinthető hibásnak. Hogy lássuk miért nem, egy rövid kitérő

erejéig térjünk vissza *Lusta* 1211-ben leírt határának ötödik és hatodik pontjához. A határ ekkor már elhagyta a Sziget délkelet felé néző hosszanti oldalát és érintette András király földhalom-határjelét, majd egy úttal halad kelet felé András király hegyéig. Az út — noha semmi közelebbit nem tudunk róla — aligha lehet más, mint a Fokról Szabadiba tartó út, a „hegy” pedig annak a mintegy 10–15 méterrel a környezete fölé magasodó halomnak az út által is keresztezett pontja, amelyet a Szabadiba vezető út közelében a katonai felmérések is rendre hoznak. Ezután a határ északnak fordul, és három földhalom-határjel érintésével jut el a nagyjából 1,5 kilométer távolságra lévő Balatonig. Tekintettel arra, hogy az efféle határjelnek szánt halmokból a határ tagoltságától függően, de legalább 200–300 méterenként emeltek egyet-egyét, ez leginkább úgy tűnik lehetségesnek, ha 1211-ben a határt bejáró személyek a mára már eltűnt Madarasi-tó vizét a Balaton és e kis tó között fekvő, gyakran vízjárta legelővel együtt a Balaton kiöblösödésének tekintették. Így *Losta* birtok (amelynek északnyugati határát a Balaton alkotta, és főhatárjele a Fok vizének kifolyója mellett volt)⁵ csupán egy néhány száz méter széles „földnyelvvel” kapcsolódott a madarasi dűlőkön át Szabadi valamivel magasabban fekvő földjeihez, s valóban sziget benyomását kelthette. A birtokkal kapcsolatban most már csak a két *Lusta* nevű falu földrajzi helyekhez kötése maradt hátra. Az egyiket név szerint is megemlíti az 1211. évi oklevél, mégpedig a kifolyótól délre, az újkori *Szigeti* határrészen. A másik *Lusta* ugyanakkor aligha lehetett más, mint maga *Fok* falu a vámjával, hiszen az írott forrásokban csak később felbukkanó *Fok* falu területe (II. András oklevele a tanúság rá) az Árpád-korban az apátság birtokát alkotta, egy harmadik településnek pedig *Losta* birtok lápokkal és vizekkel sűrűn szabdalta határában aligha lehetett volna helyet találni.

2. Somogy megye északi határa az Árpád-korban

Az Árpád-kori Somogy északi határának kérdését *Fok* területével kell kezdenünk, nemcsak azért, mert ez az első település a Balatontól kelet felé, hanem azért is, mert a település megyei hovatartozása körül nincs semmi probléma. 1276-ban IV. László a somogyi ispán itteni vámharmadát adományozza el a veszprémi káptalannak (WEISZ 2013: 162), ami kétségkívül az ispánnak a *Fok* területére kiterjedő joghatóságát igazolja. Továbbá közvetve *Fok* Somogyhoz tartozását erősíti meg Tomaj Dénes nádor már idézett 1238. évi oklevele, amely szerint a *Fok* vize mellett fekvő két *Lusta* nevű falu Somogy megyében feküdt, s a települések egyikét,

⁵ A birtok határának a Fehérvárra vezető régi út érintésétől a Fok kifolyója mellett felállított kőtömbig tartó utolsó szakasza vélhetőleg a Balaton partmenti, kisebb mocsaras részeit követve halad „össze-vissza”. Jóllehet a szakasz pontosan nem követhető, annyi azért bizonyosnak mondható, hogy *Fok* falu területét *Losta* birtok magába zárta. Ellenkező esetben a határnak ugyanis vissza kellett volna térnie a *Fok* vizébe és a folyás irányával szemben haladva elérnie a Balatont, ennek azonban a szövegben semmi nyoma. Az apátság *Fok* falu területére vonatkozó Árpád-kori birtoklását a későbbi birtoktörténeti fejlemények is megerősítik (vö. Cs. 2: 606).

mint láttuk, indokolt *Fok*-kal azonosítani. Dénes nádor ítéletlevele azonban nemcsak e két település miatt érdekes. A nádor tizenöt település tizedszedése ügyében hozott döntést, és a tizenötből tizenhárom Somogy megyei volt, hét ráadásul a *Fok* „folyó” környékén terült el (villarum citra et ultra et iuxta *fluuium Fuk* existencium). A már említett két *Lustá*-n túl két *Kustyán*-t, valamint egy-egy *Maros és Acsa*, illetve egy hihetőleg *Éliás*-ként azonosítandó *Helias* nevű falut sorol fel (PRT. 1: 759–760, DF 206979). A két *Kustyán*-nal nincs gond, jól azonosíthatóak a *Fok* vízének északi partján fekvő újkori *Kis-* és *Nagykustyán* pusztákkal. Az előbbi Siómaros területébe olvadt, és azzal együtt lett később Fokszabadi része, az utóbbi pedig idővel Enying déli határát kerekítette ki. *Maros* falu már nehezebb eset, mivel CSÁNKInál Somogy és Veszprém megyéhez sorolva egyaránt szerepel, és így van ábrázolva ENGEL birtoktérképén is, ezért valamilyen módon bizonyítani kell, hogy a *Fok* vízének északi partján fekvő *Maros*-sal, vagyis az előbbi Siómarossal azonos. Mindenekelőtt erre kell gondolnunk, mert a jelek szerint a víz déli partján az északi *Maros*-sal szemben egy második *Maros*-nak *Jut* és *Ádánd* között egész egyszerűen nem marad hely. Az érintett területen ugyanis a 13. század második felében *Sövény* falu és határa feküdt, és úgy látszik, egy déli *Maros* nevű településsel a part mentén a késő középkorban sem kell számolni. Legalábbis erre vall az a zálogszerződés, amelynek értelmében Marcali Bánfi István a Somogy megyei *Jut* és *Szemes*, valamint a Veszprém megyei *Maros* birtokát ezer aranyforintért Török Ambrusnak engedte át. A szerződés topográfiai szempontból számunkra legfontosabb pontja az, hogy a településekkel együtt az átadott malmokra is kitér, és úgy fogalmaz, hogy e malmok *Jut* és *Maros* között dolgoznak (*molendina in medio dictarum duarum villarum Jwth et Maros decurrentia*), mégpedig kimondatlanul is a *Fok* vizén, azaz *Maros*-sal szemben a víz déli partján nem egy másik *Maros*, hanem *Jut* határa kell szerepeljen (DL 15630). A hatodik falu, *Éliás* erősen hozzávetőleges helyére a fenti *Sövény* 1265-ből fennmaradt határjárása enged következtetni. Igaz, ezúttal nem maga a leírás, hanem a felsorolt határosok, azaz közvetlen szomszédok egyike, az *Éliás* faluban (*de villa Elias*) birtokos Lestyák fia Tódor személye (HOkl. 44, DL 582), akinek birtokát ezek szerint *Sövény* birtok közvetlen környékén kereshetjük. Az utolsónak maradt falu, *Acsa* közelebbi helyét egyelőre csak találgatni lehet. Elképzelhető, hogy azzal a név nélkül említett falucskával azonos, amelyet Ádánd 1279. évi határjárása kapcsán említenek és azt mondják róla, hogy szabad jogállású emberek lakják („quandam possessionem Adand [...] in qua quedam villa parvula libere conditionis homines in se continens existit”; ÁÚO. 12: 274), ugyanakkor éppúgy nem zárható ki, és nem is indokolatlan, hogy e Somogy megyei *Acsá*-t is a *Fok* „folyó”, Ádánd környékén már *Sár* néven emlegetett vízének északi partján keressük.

A *Fok* vízének északi partján hét települést ismerünk az Árpád-korból. Ebből öt biztosan Somogy megyeiként tűnik fel, *Szabadi*-t pedig valószínűleg Somogyhoz számították. A hetedik *Bertalantelké*-ről a nevéen kívül egyelőre annyit tudunk,

hogy a települést nagyjából a későbbi *Szentmihályfa* néven felbukkanó falu helyére indokolt tenni, az, hogy 1301 előtt vajon Somogyhoz vagy Veszprémhez tartozott, nem ismert. Egyetlen településről kell még röviden szót ejteni, ez a mai *Mezőkomárom*. Történeti forrásban csak 1536-ban tűnik fel *Sárkomár* néven, és ami igen kései felbukkanásánál is meglepőbb: Somogy megyei településként írták össze (MNL OL E 158, Conscriptioes portarum 37).

Forrásaink viszonylag pontosan és szinte hiánytalanul mutatják, hogy Somogy megye északi határát az Árpád-korban még nem a *Fok* vize jelentette, és hogy *Losta* birtoknak és településeinek Somogyhoz tartozása nem hozható összefüggésbe a Tihanyi alapítólevéllel, mert megyéhez sorolása nem különleges volt, hanem általános, s hogy a megyehatár lényegében egy településsorral a *Fok* vizétől északra haladt. Magyarázhatja vajon mindezt a véletlenek furcsa összjátéka, vagy találunk olyan apró nyomot az okleveles anyagban, ami, ha mégoly halvány vonásokkal is, de a megyehatár kérdésében magyarázattal szolgálhat?

IV. Béla 1250. évi Zsadány nembeli Ábrahám fia Ivánka *Rebec* földjének határjárásáról kiadott oklevele arra enged következtetni, hogy mindez nem a véletlen műve (RegArp. 927, DL 107939). A birtok, amelynek bejárását Ivánka kérte, Nyék északnyugati sarkától indul Somogy és Tolna megyék határán. Területének a *Fok* vizétől délre eső, messze nagyobb része nagyjából az újkori Városhídvég jókora határának nyugati felét foglalta el, a *Fok* vize azonban ez esetben nem jelentette *Rebec* föld északi határát. A saras, iszapos vizet átszelve annak északi partján ugyanis lényegében a későbbi *Felsőkustyán* határát járta körbe, s annak területét a birtokhoz csatolva tért vissza a déli partra, hogy onnan aztán nagyjából a *Pél-völgy*-ön végighaladva térjen vissza *Nyék* falu határához. Az észak–déli irányban a birtok természetes kanyarulatát is figyelembe véve mintegy 16 km hosszú és többnyire 3–4 km széles *terra*, méretét tekintve Somogy Drávától északra eső részén a nagyobbak közé tartozott, ám semmiképp nem volt különleges. Természetesen nem zárható ki, hogy a legalább három–négy falu határát alkotó birtokot egykor településenként rakosgatta össze Ivánka comes vagy valamelyik őse. A nemesi birtoklás azonban a korszakban sokkal inkább a birtokok felosztásának irányába, semmint egybeterelésük felé mutat, ezért jóval valószínűbb, hogy Ivánkáék *Rebec* földet valamikor egyben szerezték meg. A korai birtok — a tartozékok egyesével számontartott későbbi rendszerével szemben — a hivatalosan bejárt, és a király által megerősített határa alapján alkotott jogi egységet. E körülményt nem lehet eléggé hangsúlyozni, ugyanis ennek megfelelően egy birtok csak egy megyéhez tartozhatott. Amennyiben Ivánka comes elődei a *Fok* vizén átnyúló földjüket egyben szerezték, úgy *Rebec terra* az ékes bizonyosság arra, hogy Somogy vármegye 13. századi adatokból rekonstruálható északi határa valójában egy jóval régebbi korszak emléke, s meglehet, e határszakasz Somogy-nak még a megyeszervezés idejére visszanyúló egyik archaikus területi vonását őrzi.

Irodalom

- A. = *Anjoukori okmánytár 1–6*. Szerk. NAGY IMRE. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1878–1891. 7. Szerk. TASNÁDI NAGY GYULA. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1920.
- ÁÚO. = *Árpádkori új okmánytár 1–12*. Közzé teszi WENZEL GUSZTÁV. Pest (később Budapest), 1860–1874.
- Cs. = CSÁNKI DEZSŐ, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában 1–3.*, 5. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1890–1913.
- DHA. = GYÖRFFY GYÖRGY, *Diplomata Hungariae Antiquissima I*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1992.
- DL = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Diplomatikai Levéltár
- DF = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Diplomatikai Fényképtár
- ENGEL PÁL 2001. *Magyarország a középkor végén. Digitális térkép és adatbázis a középkori Magyar királyság településeiről*. CD-ROM. Budapest.
- GYÖRFFY GYÖRGY 1968. Egy XI. századi magyarországi palimpszeszt. *Levéltári Közlemények 39*: 3–8.
- HKFT. = *A harmadik katonai felmérés. 1872–1884*. Arcanum Adatbázis Kft.
URL: <https://maps.arcanum.com/hu/map/thirdsurvey75000/>
- HOFFMANN ISTVÁN 2010. *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás*. A Magyar Névérték Kiadványai 16. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- HOKI. = NAGY IMRE–DEÁK FARKAS–NAGY GYULA szerk., *Hazai Oklevéltár. 1234–1536*. Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 1879.
- MKFT. = *Magyar Királyság (1819–1869). Második katonai felmérés*. Arcanum Adatbázis Kft. URL: <https://maps.arcanum.com/hu/map/secondsurvey-hungary/>
- MNL OL = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára
- PRT. = ERDÉLYI LÁSZLÓ–SÖRÖS PONGRÁC szerk., *A pannonhalmi Szent Benedek-rend története I–XII*. Budapest, Stephaneum, 1912–1916.
- RegArp. = *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke 1–2/1*. Szerk. SZENTPÉTERY IMRE. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1923–1943. 2/2–3., 2/4. Szerk. SZENTPÉTERY IMRE–BORSA IVÁN. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1961–1987.
- WEISZ BOGLÁRKA 2013. *A királyketteje és az ispán harmada. Vámok és vámszedés Magyarországon a középkor első felében*. Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézete.

Three miles along the waters of the Fok
The Losta estate of the Abbey of Tihany and the northern border of
Somogy County in the Árpád era

The study examines two interrelated questions: a) where did exactly located the Losta estate of the Abbey of Tihany, founded by King Andrew I in 1055, and b) where was the northern border of Somogy County during the Árpád era. Using a register of the abbey's estate from 1211, it concludes that the Losta estate was situated on the northern bank of the medieval Fok "river" (today's Sió canal), in the area of the present-day town of Siófok, and points out the fact, that the estate was situated on the northern bank of the Fok "river" in Somogy County that was not a special feature of the 13th century, rather quite common. At that time, the northern bank of the waters (roughly the width of a settlement) belonged to Somogy County, unlike in later centuries, and the creation of the territorial strip may date back to the beginning of the 11th century.

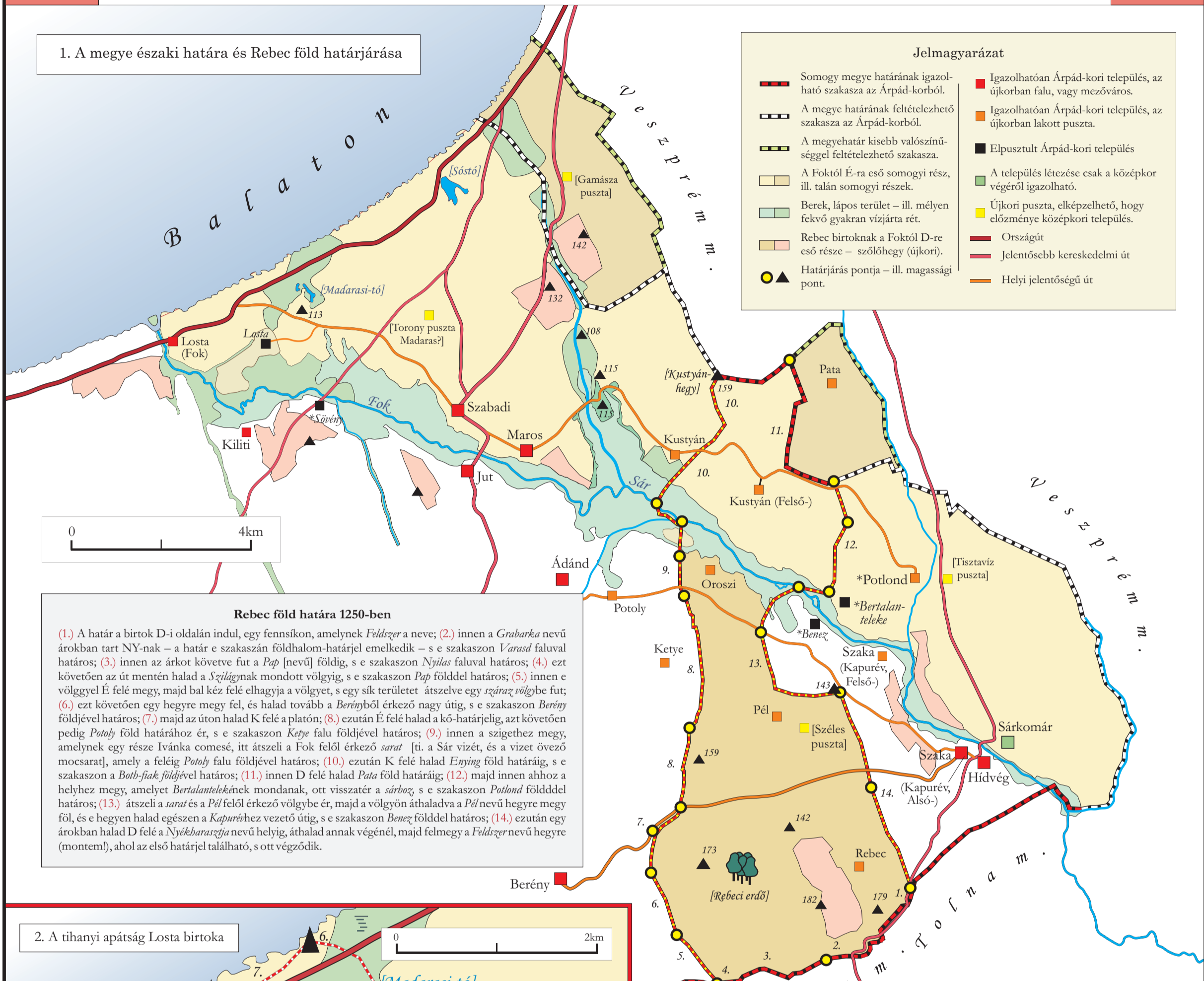
Nógrády Árpád
ELKH Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet
nogrady.arpad@abtk.hu

SOMOGY VÁRMEGYE ÉSZAKI HATÁRA AZ ÁRPÁD-KORBAN

(A TIHANYI APÁTSÁG LOSTA BIRTOKÁNAK ÉS A ZSADÁNY NEMZETSÉG REBEC FÖLDJÉNEK HATÁRJÁRÁSAIVAL) — TERVEZTE ÉS RAJZOLTA: NÓGRÁDY ÁRPÁD

1. A megye északi határa és Rebec föld határjárása

Rebec föld határa 1250-ben

(1.) A határ a birtok D-i oldalán indul, egy fennsíkon, amelynek *Feldszer* a neve; (2.) innen a *Grabarka* nevű árokban tart NY-nak – a határ e szakaszán földhalom-határjel emelkedik – s e szakaszon *Varasd* faluval határos; (3.) innen az árkot követve fut a *Pap* [nevű] földig, s e szakaszon *Nyilas* faluval határos; (4.) ezt követően az út mentén halad a *Szilágy*nak mondott völgyig, s e szakaszon *Pap* földdel határos; (5.) innen e völgyvel É felé megy, majd bal kéz felé elhagyja a völgyet, s egy sík területet átszelve egy *száraz völgy*be fut; (6.) ezt követően egy hegyre megy fel, és halad tovább a *Berény*ből érkező nagy útig, s e szakaszon *Berény* földjével határos; (7.) majd az úton halad K felé a platón; (8.) ezután É felé halad a kő-határjelig, azt követően pedig *Potoly* föld határához ér, s e szakaszon *Ketye* falu földjével határos; (9.) innen a szigethez megy, amelynek egy része Ivánka comesé, itt átszeli a Fok felől érkező *arat* [ti. a Sár vizét, és a vizet övező mocsarat], amely a feléig *Potoly* falu földjével határos; (10.) ezután K felé halad *Enyng* föld határáig, s e szakaszon a *Both-fiak* földjével határos; (11.) innen D felé halad *Pata* föld határáig; (12.) majd innen ahhoz a helyhez megy, amelyet *Bertalan*teleknek mondanak, ott visszatér a *sárbóz*s, s e szakaszon *Potlond* földdel határos; (13.) átszeli a *arat* és a *Pél* felől érkező völgybe ér, majd a völgyön áthaladva a *Pél* nevű hegyre megy föl, és e hegyen halad egészen a *Kapurév*hez vezető útig, s e szakaszon *Benez* földdel határos; (14.) ezután egy árokban halad D felé a *Nyékébaraszija* nevű helyig, áthalad annak végénél, majd felmegy a *Feldszer*nevű hegyre (montem!), ahol az első határjel található, s ott végződik.

2. A tihanyi apátság Losta birtoka

Losta birtok határa 1211-ben

(1.) A határ a Balatontól indul, ahol a Fok nevű patak a tóból kilép, s a kifolyótól kezdve a teljes terület az egyházé [ti. az apátságé]; (2.) innen D felé tart és Losta faluhoz ér; (3.) majd körüljárja a szigetet, amelynek teljes területe az egyházé a malomállásra alkalmas helyeket is ideértve; (4.) ezután a patak mellett, a K-i oldalon, a falu közelében András király földhalom-határjele következik, amelyen egy kő van elhelyezve; (5.) innen az úttal tart a birtok K-i oldalához, András király hegyéhez; (6.) majd három földhalom-határjel érintésével tart É felé, és a Balaton mellett egy földbe mélyedő sziklatömbhöz ér; (7.) innen tovább egy, a Fehérvárra vezető régi út mellett álló másik, földbe mélyedő sziklatömbhöz tart; (8.) ezután két földhalom-határjel érintésével a [birtok] D-i oldala felé halad és egy kőhöz megy; (9.) végül ismét a NY-i oldalra megy, és ott a patak mellett egy felállított kő jelzi a határt.

Jelmagyarázat

- Somogy megye határának igazolható szakasza az Árpád-korból.
- A megye határának feltételezhető szakasza az Árpád-korból.
- A megyehatár kisebb valószínűséggel feltételezhető szakasza.
- A Foktól É-ra eső somogyi rész, ill. talán somogyi részek.
- Berek, lápos terület – ill. mélyen fekvő gyakran vízjárta rét.
- Rebec birtoknak a Foktól D-re eső része – szőlőhegy (újkori).
- Határjárás pontja – ill. magassági pont.
- Igazolhatóan Árpád-kori település, az újkorban falu, vagy mezőváros.
- Igazolhatóan Árpád-kori település, az újkorban lakott puszta.
- Elpusztult Árpád-kori település
- A település létezése csak a középkor végéről igazolható.
- Újkori puszta, elképzelhető, hogy előzménye középkori település.
- Országút
- Jelentősebb kereskedelmi út
- Helyi jelentőségű út

Megjegyzések

1. A térképvázlat Somogy megyének a Fok, ill. Sár vizétől É-ra eső területe mellett a víz jobb partján fekvő településeket, valamint a *Rebec terra* határjárása során említett falvakat ábrázolja, nem jelzi azonban a talán *Benez*szel azonosítható *Veresesszög*t, a némiképp rejtélyes (meglehet csupán szövegromlással létrejött) *Irögöt*, valamint a Rebeccel határos három tolnai falut (*Varasd*, *Nyilas*, *Pap*). A megye É-i határa körüli bizonytalanság arra megy vissza, hogy a Fok bal partján fekvő somogyi településeknek, néhány kivételtől eltekintve, csak a nevét ismerjük, ám határjárás híján területük nagyságát nem. Így azonban a megye határának meghúzósa több helyütt hol gyengébb, hol erősebb következtetésekre épült. Semmit nem tudunk például Sárkomár határáról, az hogy K felől az újkori Kutasi-víz határolta volna pusztán a földrajzi viszonyokon alapuló feltételezés. 2. Az 1250. évi határjárás, jóllehet informatív, a szomszédok meghatározása terén azonban nem mindig következetes. Erre vezethető vissza mindenekelőtt a Bertalanteleke és Potlond fekvése körüli bizonytalanság, valamint az is, hogy Pata vajon Potlondhoz tartozott vagy sem. 3. Nem problémamentes továbbá az Árpád-kori *Ut*, valamint az elpusztult Sövény falu térképre helyezése. Az előbbi régészeti adatok (a település határában feltárt korai templom) alapján meg lehet az újkori *Ut* pusztától DK-re kell keresni. Az utóbbit pedig, jóllehet több adat alapján indokolt ugyan Kiliti közelébe tenni, Ádánd határjárását (1279) követve azonban az sem kizárt, hogy Juttól DK-re fektűt.

Jelmagyarázat

- Birtokhatár
- Nád/gyékény és láp
- Földhalom-határjel
- Földbe ásott nagy és kisebb kő-határjelek

Megjegyzések

Jóllehet Losta birtok 1211. évi határjárása néhány ponton nehezen követhető így rekonstrukciója több hipotetikus elemet is tartalmaz (különösen a birtok Balaton-parti részén), ennek ellenére viszonylag jól megragadható, hogy nagyjából mekkora birtokot engedett át I. András a Fok vize mellett az apátságnak. – 1. A vázlatot követve jól látható, hogy a 4. pont kapcsán említett falu nem lehet azonos a 2. pont alatt megnevezett Lostával. (A jelenség, hogy a második Losta falu nevét az oklevélben nem tüntették fel, nem hanyagság következménye, hanem a korszaknak a birtok területét és nem a birtok ún. tartozékait rögzíteni kívánó logikájából fakad.) 2. Az András király határjele (4.) után érintett út a szigeten megtelepült Losta faluból a Szabadiba vezető úthoz tartó bekötőutat éppúgy jelenthette, mint a két út együttes szakaszát. 3. A 8. szakaszon a D felé tartó határ (ma már nem rekonstruálható módon) vélhetőleg a turzások mentén, az országutat követve haladt. A birtok Balaton menti szakaszának kijelölésére vélhetőleg más birtokosok (elsősorban a király) itteni halászóvízeinek az apátság birtokától történő elkülönítése miatt lehetett szükség. – A birtok területe mintegy 1000–1100 kh lehetett.